

КОРЕКЦИОННО-ВЪЗПИТАТЕЛНО ВЪЗДЕЙСТВИЕ ПРИ
ПРОВЕЖДАНЕ НА ПРОГРАМИ ЗА ОБЩЕСТВЕНО
ВЪЗДЕЙСТВИЕ С ИЗВЪРШИТЕЛИ НА ЛЕКИ
ПРЕСТЪПЛЕНИЯ

Даниела Петкова

CORRECTIONAL AND EDUCATIONAL IMPACT WHEN
IMPLEMENTING PROGRAMS FOR SOCIAL IMPACT WITH
MINOR OFFENDERS

Daniela Petkova

Abstract: This paper is a brief overview of the group correctional work through programs of public influence to the perpetrators of minor offenses. Described are the specifics of the basic principles, methods and approaches for conducting group work with sentenced to “probation” persons, on this basis are outlined several key conclusions and recommendations that allow optimization of psychosocial and educational intervention at blunt of the punishment and the development of workable strategies for combating criminal behavior in general.

Keywords: social influence programs, group corrective work, perpetrators of minor crimes, crime prevention, etc

Програмите за обществено въздействие, предвидени да се провеждат по време на изпълнение на наказание „пробация” и включени като допълнителна пробационна мярка в Наказателния кодекс, по своята същност са групова форма на работа, която следва общовалидните принципи, методи и подходи на груповата работа изобщо.

Целта на настоящата разработка е да опише основните програми за обществено въздействие, които се реализират към момента,

като се докаже тяхната ефективност върху начина на мислене и поведение върху осъдените и да се потърсят възможности за оптимизиране качеството на корекционно-възпитателната работа с извършители на леки престъпления.

Постановка на изследването:

Обект на изследването са осъдени, участвали доброволно и/или с наложена от съда мярка за включване в програми за обществено въздействие по време на изтърпяване на наказание пробация за периода 2009 г. до 2012 г. в Пробационна служба гр. Велико Търново.

№	Програма, година на провеждане	Брой участници	доброволно	С наложена мярка ВПОВ	Завършили програмата
1	„Запознаване с ефектите на алкохолната зависимост” – 2009 г.	7 (седем)	7 (седем)	0	7 (седем)
2	„Подобряване на взаимоотношенията в семейството” – 2009 г.	5 (пет)	5 (пет)	0	5 (пет)
3	„Формиране на умения за активно поведение на трудовия пазар” – 2009 г.	22 (двадесет и двама)	22 (двадесет и двама)	0	22 (двадесет и двама)
4	„Умения за мислене” – 2010 г.	39 (тридесет и девет)	26 (двадесет и шест)	13 (тринадесет)	26 (двадесет и шест)
5	„Овладеяне на гнева” – 2011 г.	9 (девет)	9 (девет)	0	9 (девет)
6	„Умения за мислене” – 2012 г.	36 (тридесет и шест)	24 (двадесет и четири)	12 (дванадесет)	35 (тридесет и пет)
7	„Шофиране след употреба на алкохол”	23 (двадесет и три)	19 (деветнадесет)	4 (четири)	22 (двадесет и две)

Таблица 1. Брой лица, включени в програми за обществено въздействие

Предмет на изследването е корекционно-възпитателното въздействие на програмите върху личността и поведението на осъдените на пробация лица.

Целта на изследването е да се докаже ролята и мястото на програмите за обществено въздействие при работа с извършители на леки престъпления в процеса на тяхната социална интеграция.

За осъществяване на така заложената цел е необходимо решаването на следните основни **задачи**:

1) Теоретичен анализ на проблема за провеждане на групова работа по време на изтърпяване на наказание пробация

2) Извеждане на специфичните принципи, методи и условия за провеждане на програми за обществено въздействие с осъдени на пробация

3) Анализ на резултатите от проведеното изследване в две насоки: оценка на промените настъпили в начина на мислене и поведение у осъдените като цяло и оценка на промените настъпили в конкретната проблемна зона, към която е насочена проведената програма.

Програмите за обществено въздействие в структурно и съдържателно отношение се доближават до социално-психологическия тренинг, който е съвкупност от методи на групова психологическа работа, която цели да активизира личностният потенциал, процесите на самопознание, самоусъвършенстване и самоактуализация и по този начин води до личностно израстване.

Груповата работа дава възможност чрез изучаването и споделянето на собственият опит и този на другите, личността да коригира своето поведение, нагласи, ценности, като това става не чрез външен натиск, а след задълбочено обмисляне на досегашното поведение и осъзнаване нуждата от промяна. Начинът на провеждане на тренингите позволява всички членове на групата да участват в последователността на етапите за разрешаването на проблеми. Водещите на групата се превръщат в нейни членове и във фасилитатори на процеса. Откривайки заедно проблема, предприемат различни действия, за да се справят с него – дали чрез търсене, експериментиране, догадки, или открития. Взаимно си предават обратна информация, момент, в който участникът оценява собственото си поведение, но вижда и реакциите на другите. Заедно с водещите формулират хипотези, обобщават конкретните си преживявания, трупат опит, изследват и решават нови проблеми. На основата на структурните преживявания на обсъждането и на споделянето, на основата на проблемните ситуации всеки участник има възможност да изгради свой модел и разбиране, да придаде свое значение на разглежданите процеси и проблемни ситуации, да се подготви по свой начин за ролята на гражданин (Р. Вълчев, Интерактивни методи и групова работа в гражданското образование, С., 2004 г.).

Спецификата при провеждане на групова работа с осъдени лица е, че се следват принципите за работа с недоброволни клиенти. Налагането на тази форма на работа като вид наказание води до редица промени в начина на водене на групата, които следва да се имат предвид, за да се достигне до желанния резултат.

Норми и правила

Основен компонент на груповата работа са нормите и правилата, спазването на които гарантира постигането на благоприятна работна атмосфера, която от своя страна допринася за ефективната корекционно-възпитателна работа. Изработването на групови правила е форма на креативност и оригиналност на конкретната група, поради това че те са специфични за всяка отделна група и служат за удовлетворяване на желанията и претенциите на нейните членове. Спазването на груповите правила запазва илюзията за групово единство и групова принадлежност. Изпълняват няколко основни функции:

- Регулират взаимодействието в групата
- Осигуряват устойчивостта на групата
- Определят правата и задълженията на всеки член
- Позволяват на всеки да оценява постъпките на другите и да се самооценява (Петрова, К. Помощ за самопомощ, В. Гърново, 2009)

При неспазване на груповите правила следват санкции, които са отново плод на групово обсъждане и приемане. Груповите санкции изпълняват две основни функции: от една страна, коригират поведението на нарушителите, а от друга имат социализиращ ефект върху останалите членове на групата, които имат възможност да анализират собственото си поведение спрямо поведението на нарушителите и да правят своите изводи.

В теорията и практиката са се наложили следните общовалидни принципи:

- Принципът „тук и сега”. Спазването на този принцип гарантира, че няма да се говори за минали или бъдещи събития, а за актуалните преживявания и настоящото поведение. Целта на този принцип е недопускането на психологическа защита, която би блокирала достигането на поставената цел.

- Принцип на активността. Този принцип се базира на известната от областта на експерименталната психология позиция, че човек усвоява 10% от това, което слуша, 50% от това, което вижда, 70% от това, което произнася и 90% от това, което прави сам. Ето защо участието в тренинга не трябва да бъде пасивно и водещите трябва да провокират участниците да извършват специално разработените действия, съобразно вида на тренинга, с цел по-лесното му усвояване.

- Принцип на изследователска и творческа позиция. Същността на този принцип е, че в хода на тренинга се създава креативна атмосфера, която позволява участниците сами да създават и осъзнават идеи и закономерности, да експериментират и тренират своите лични ресурси в безопасна среда, без притеснение от негативна оценка.

- Принцип на осъзнаване и коригиране на поведението. Тренингите, насочени към формиране на умения и навици, са изградени на основата на възможността да се получава обратна връзка от другите участниците, на базата на която да се извърши самоанализ и корекция на поведението.

- Принцип на конфиденциалност, който гарантира запазването в тайна на информацията споделена в групата. Този принцип е много важен при работа с правонарушители, които се страхуват казаното и чуто по време на груповата работа да не бъде използвано срещу тях и да служи като аргумент за налагане на наказание.

Възможно е включването и на други принципи, в зависимост от вида на тренинга и първоначално заложената цел. Реализирането на заложените принципи, съдържанието на тренинга, използваните методи, както и стила на изнасяне са едни от основните компоненти, които гарантират ефективността на целия тренинг.

Стил на изнасяне на програмата

Водещият на групата, следвайки ролята си на мотивиращ и подкрепящ промяната у участниците, въздейства за повишаване на себеувереността и вярата в собствените им и бъдещи положителни успехи. За да постигне тази цел е необходимо да адаптира стила на изнасяне спрямо поведението, нуждите и постигнатите резултати на участниците в различните етапи от програмата. Да използва разбираем език, да толерира поведението, което улеснява промяната и

да проявява критичност към това, което възпрепятства постигането на заложената цел.

Експертното мнение на Сандра Фийлдхаус – учител по проект за усъвършенстване качеството на работа в пробационните служби в България, е че успеха на водещите зависи от степента на тяхната готовност да проявяват гъвкавост и креативност, запазвайки окуражаващия и предразполагащ стил на изнасяне.

Поведението, което *улеснява промяната* у участниците може да бъде обобщено по следния начин:

- Директност
- Гъвкавост
- Насърчаване на актуалното участие
- Поощряване
- Чувство за хумор
- Мотивационен подход

И съответно поведението, които *спъват промяната* са:

- Агресивна конфронтация
- Отхвърляне
- Манипулация
- Слаб интерес
- Критичност
- Саркастичност
- Враждебност/ гняв
- Липса на реакция
- Осъдителност
- Авторитарност
- Дефанзивност
- Нервност (сп. Затворно дело, брой 1, 2009)

Критерии за включване/Подбор на участниците

За да се постигнат ефективни резултати при провеждането на групова работа едно от основните изисквания към водещите е правилният подбор на участниците. Това не е хаотичен процес, а добре организирана и предварително планирана дейност на водещите, която следва да започне много преди да стартира същинската групова

работа. За да бъде осъществен правилен подбор на участниците, следва да се спазват определени принципни положения и търсене на сходства в следните насоки:

- Подбор на участниците по пол
- Подбор на участниците по възраст
- Подбор на участниците по етническа принадлежност
- Подбор на участниците по образование и интелектуални възможности
- Подбор на участниците по социален статус
- Подбор на участниците по нагласи, убеждения, ценностна система
- Подбор на участниците спрямо извършеното правонарушение и др.

Специфични критерии за включване на осъдени на пробация лица:

- Осъденото лице има наложена от съда мярка за участие в програма за обществено въздействие или има съгласие за доброволно участие
- При изготвената оценка на риска има диагностицирана проблемна зона, по която е заложено да се работи по време на груповата работа
- При изготвянето на оценката на риска осъденият е доказал, че е способен да поеме известна отговорност за извършеното правонарушение и на тази основа осъзнава нуждата от промяна
- Има необходимите интелектуални възможности, които позволяват на правонарушителя да участва в програмата
- Правонарушителят притежава необходимите езикови и математически умения, необходими за попълване на бланките, предвидени в програмата
- Правонарушителят няма констатирани психични проблеми, които биха възпрепятствали безконфликтното му включване в програмата
- Правонарушителят притежава необходимите комуникативни умения и разбираемо говори български език
- Не са налице предпоставки за уязвимост в групова обстановка/негативен групов натиск, дискриминационни нагласи и др.

Един от основните компоненти на груповата работа са методите и техниките, чрез които се осъществяват поставените цели. Тяхното разнообразие и изискването за прилагане на иновативни методики затруднява техният цялостен обхват, но могат да бъдат обобщени в няколко основни групи

Методите, които са използвани по време на груповата работа могат да бъдат обобщени в три основни групи:

1 група: методи за изследване и преценка на случая

– индивидуални разговори с пробационния инспектор, водещ случая;

– индивидуално интервю с предложените от пробационните инспектори участници;

– обобщаване и анализиране на индивидуалните особености на участниците след запознаване с Оценката на риска от рецидив и вреди, Първоначален доклад и интервю;

– диагностични тестове.

2 група: методи за интервенция: анкета, наблюдение, групова дискусия, анализ на ситуацията, анализ на средата, анализ на ресурсите, потребностите и нуждите на клиента, информизиране, консултиране, беседа, презентации подпомагане и контролиране на протичащите в групата процеси; подпомагане на участници, които срещат затруднения при изпълнение на поставяните задачи

3 група: качествен анализ и обработка на получените резултати от груповата работа.

Разнообразието при методите важи и за техниките използвани по време на групова работа. За по-голямо улеснение те са представени според процеса на протичане на програмата:

1. Техники за изготвяне на групови правила и работа в екип
2. Техники за запознанство и себепредставяне
3. Техники за развиване на самооценката, самопознанието и самоусъвършенстването
4. Техники за трениране на социални умения и компетенции
5. Техники за решаване на проблеми
6. Техники за приключване на дейността
7. Техники за даване и получаване на обратна връзка и др.

Условия за практическо провеждане на програми за обществено въздействие

1. Преди започването на програмата:

– Запознаване с насочващата форма за всеки участник, разговор с пробационния служител, водещ случая за потвърждаване на информацията в нея, като му се дават насоки, ако някой от участниците е със заключение, че не е подходящ за включване.

– Провеждане на подготвителното занятие, запознаване на правонарушителя с целта на програмата, с мястото, с времето и начина на провеждане.

– Подготовка на правилата за работа в група.

– Осигуряване на нужните материали за сесията.

– Разпределение на задачите между двамата водещи.

– Запознаване с профила на участниците, техните индивидуални особености.

2. По време на занятието се наблюдава и анализира:

– динамиката на групата.

– спазването на регламентираното време и следването на поставената цел. Ако се излезе извън рамката е необходимо да се намери подходящ начин за връщане към нея.

– протоколиране на занятието и даване на обратна връзка на пробационния инспектор.

– Отчитане на промените, свързани с риска от сериозни вреди и риска от рецидив, като се поддържа постоянна двустранна връзка между пробационния инспектор, водещ случая и водещият на програмата.

3. След приключване на програмата:

– се дава обратна връзка на всеки участник за постигнатото от него.

– изготвя се доклад, в който се вписват постигнатите резултати.

С него се запознава пробационният служител, водещ случая.

– даване на информация за поведението и развитието на всеки от участниците.

Отговорности на пробационния инспектор, водещ случая

ПРЕДИ ЗАПОЧВАНЕ НА ПРОГРАМАТА:

1. попълва оценка на риска;
2. определя индивидуалните дефицити, след което насочва правонарушителя в програмата;
3. дава на правонарушителя обстойна информация за програмата: задължения относно присъствието, цели на програмата, ползи от включване и завършване на програмата. Пробационният служител мотивира правонарушителя да се включи в програмата.
4. посреща всички нужди на правонарушителя и го подпомага, така, че той да участва пълноценно в програмата; да препоръчва лечение, ако това е необходимо; търси начини за намаляване на чувството на страх у правонарушителя, свързано с участие в програмата и по всякакъв начин да повиши мотивацията му за участие в програмата.
5. организира всякакви оценителни дейности преди и в края на програмата, регистриращи напредъка.

ПО ВРЕМЕ НА ПРОГРАМАТА:

1. получава от водещите обратна връзка от всяко занятие и предприема действия, ако е необходимо, за да гарантира участието в програмата;
2. информира водещите на програмата за всякакви промени в статуса и обстоятелствата около правонарушителя, които могат да му попречат да участва в програмата;
3. сигнализира незабавно в случай на обстоятелства или причини за риск от сериозни вреди или рецидив;
4. да подкрепя водещите по отношение изпълнението на целите на програмата, усвояване и практикуване на уменията и цялостният напредък на правонарушителя;
5. познава програмата добре, за да може да мотивира правонарушителя за промяна на неговото мислене и поведение;
6. подкрепя правонарушителя в ситуации, в които той се нуждае от допълнителна помощ или среща трудности в усвояването на програмата.

СЛЕД ПРИКЛЮЧВАНЕ НА ПРОГРАМАТА:

1. получава от водещите обратна връзка относно напредъка на правонарушителите и им даде обратна връзка за поддържането и прилагането на уменията по програмата;
2. организира всички оценителни дейности по отношение на статуса на правонарушителя;
3. участва във всички срещи с водещите на програмата и правонарушителите за дискутиране на напредъка;
4. поддържа прилагане на уменията;
5. изготвя на водещите на програмата след 2-6 месеца доклад за напредъка;
6. изготвя нова оценка на риска от рецидив на правонарушителя.

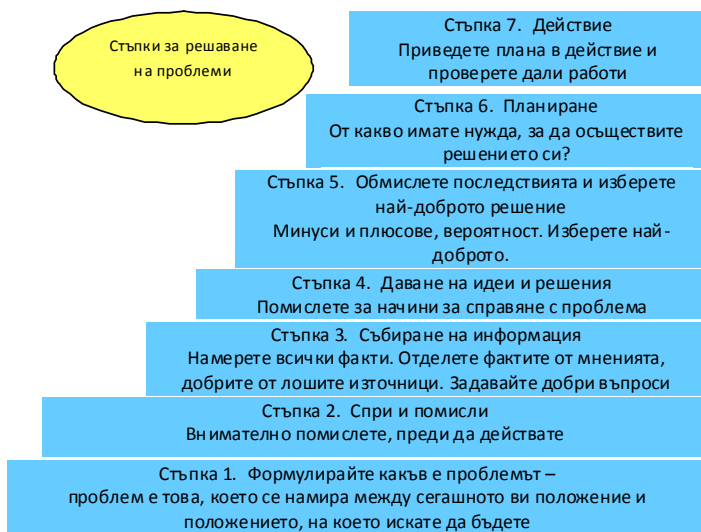
Критерии за измерване на промяната в личността и поведението на правонарушителите след участие в програми за обществено въздействие:

1. Чрез сравняване на показателите по оценката на риска – дали като цяло рискът от рецидив е понижен и дали в съответните зони на нужди се отчита намаляване на бала.
2. Чрез сравняване на скалите от упражненията, попълнени в предварителната сесия и в края на програмата.
3. Анализът на докладите за напредъка също е начин за измерване на промяната.
4. Промяната в правния статус на правонарушителя след приключване на програмата.

Периметърът на разработените специализирани програми е твърде широк, като стремежа е да се отговори на възможно най-много потребности и дефицити сред правонарушителите, като се започва от тяхното информиране, повишаване на техните знания, умения и компетенции и корекция в поведението, с оглед намаляване риска от рецидив и вреди, чрез повишаване на социална интеграция и професионална реализация.

Програмите за обществено въздействие като цяло са ориентирани към решаване на проблеми, промяна на криминални нагласи, свързани с извършването на конкретни престъпления, които могат да бъдат описани и обобщени в следните няколко направления:

I. „Умения за мислене” – насочена към формиране на модел за разпознаване на проблем/и и проблемни ситуации и начини за тяхното разрешаване. Програмата предвижда запознаване на участниците със седем стъпковия модел, който е разделен условно, за полесното му изучаване:

II. „Формиране на умения за активно поведение на трудовия пазар” – В програмата се предвижда изготвянето на оценка и самооценка на наличните качества и умения, свързани с търсенето и запазването на работното място, както и определяне на основните трудности, които срещат осъдените в посочената област. По този начин програмата може да бъде насочена и да отговаря на конкретните нужди на осъдените. Програмата включва седем модула, които позволяват да бъдат провеждани самостоятелно в зависимост от заявените потребности от осъдените. Модулите на програмата са както следва:

– Модул 1 „Мотивация”, състоящ се от две занятия: Пригодност за заетост и Умения, качества и предпочитания; Този модул има задължителен характер за всички участници и след неговото приключване водещите на програмата насочват правонарушителя към включване в останалите модули, съобразно идентифицираните ресурси и дефицити.

– Модул 2 „Умения, качества и предпочитания”, състоящ се от три занятия: Изготвяне на автобиография, Изготвяне на мотивационно писмо, Оформяне на молба за работна позиция;

– Модул 3 „Умения за интервю за работа”

– Модул 4 „Източници на свободни работни места. Създаване на мрежа от контакти;

– Модул 5 „Професионално ориентиране”, състоящ се от две занятия: Общо професионално ориентиране и Изработване на личностен профил. Избор на професия; Този модул е предназначен като цяло за непълнолетни правонарушители, които все още нямат ясна представа какво какви професионални умения притежават и как могат да ги приложат на практика, коя е подходящата за тях професионална реализация, съобразена с личните им желания, умения и квалификация.

– Модул 6 „Стрес”, състоящ се от две занятия: Стресът – признаци, източници, диагностициране и Овладяване на умения и техники за управление на стреса. Този модул е подходящ за правонарушители, при които липсата на трудова заетост и/или продължителният период на безработица са довели до преживяването на редица негативни емоции и прояви в поведението, които задълбочават проблема и имат пряко отношение към извършването на противоправно поведение.

III. Овладяване на гнева – Програмата е ориентирана към подпомогне на осъдените да формират умения за разпознаване на гнева и агресията, тяхното влияние върху поведението и да изградят модел за овладяването им. Подходяща за правонарушители осъдени на проба, които имат желание и са мотивирани за промяна на поведението си и имат готовност да положат усилия в насока овладяване на гнева и агресията и имат диагностициран проблем в някои от следните области: емоционални психологически фактори, междуличностни проблеми и умения за мислене и/или извършено или минало насилствено правонарушение.

IV. Шофиране след употреба на алкохол – Участието в програмата цели изграждане на модел за безопасно шофиране в няколко основни направления: повишаване на информираността по отношение на алкохола и неговото влияние върху начина на мислене и поведение; разпознаване на емоциите, свързани с избора за шофиране след употреба на алкохол и изработване на ефективна стратегия за овладяването им; планиране на действията, чрез набор от алтернативи при взимане на решения за избягване на шофиране след употреба на алкохол. Графично може да бъде представена по следния начин:

МОДЕЛ НА ИЗБЯГВАНЕ НА ШОФИРАНЕТО СЛЕД УПОТРЕБА НА АЛКОХОЛ

Резултатите от проведените програми за обществено въздействие припокриват целите на груповата работа по принцип и са допълнени с конкретните постижения спрямо специфичните цели, заложи в конкретните програми. Според първоначално заложените критерии за измерване на промяната на поведението на осъдените може да бъде отчетено:

- значително понижаване на нивото на риска от рецидив и вреди

- участниците в групата подобриха междуличностните си умения и умения за работа в екип – към края на сесиите споделяха спокойно и открито проблемите си;

- формиране на по-адекватна самооценка, базирана на повишени умения за личностна преценка и получената „обратна връзка“ от страна на другите участници и водещите на групата;

- повишена толерантност към чуждо мнение и позиция, проява на по-голяма емпатия и разбиране чувствата на другия;

- осъзнаване на нуждата от обучение и социализация и необходимостта от саморазвитие и самоусъвършенстване;

- осъзнаха причините, факторите и допуснатите грешки при извършване на правонарушението;

- овладяха модел за вземане на решения с премерен риск;

- намаляване на риска от рецидив и вреди, чрез формиране на нагласа за промяна в поведението и начина на мислене, основана върху повишен самоконтрол на действията;

- осъзнаха последствията от предприемането на необмислени и импулсивни действия;

- формирани умения за разпознаване на проблемни ситуации, както и умения за отстояване на собствено мнение и позиция при негативен социален натиск;

- придобити умения за целеполагане в дългосрочен план;

- повишена ефективност на индивидуалната корекционно-възпитателна работа, която провежда пробационния инспектор, водещ отделните случаи.

Направеното изследване позволява да бъдат изведени следните **изводи и препоръки**, насочени към провеждането на програми за обществено въздействие:

- Съвременните тенденции при корекционно-възпитателна работа с извършители на леки престъпления изискват критичен анализ на използваните досегашни методи и форми на работа и включването на иновативни подходи при третирането на правонарушителите.

- Направеното изследване безспорно доказва значимостта на програмите за обществено въздействие, тяхната ефективна роля при подпомагането на правонарушителите в процеса на тяхната промяна и адаптация към социалните норми на поведение.

- Тренинговата форма на работа с правонарушители позволява комбинирането на различни форми и методи на работа и на тази основа избор на най-подходящият подход за всяка личност.

- Задоволяването на личностните потребности и дефицити, чрез включването на правонарушителите в специализирани програми, пряко рефлектира върху положителните резултати от корекционно-възпитателната дейност.

- Възможността за разширяване на контактите с хора в подобна ситуация, споделянето на мнения, възгледи, както и съвместното търсене на решения на конкретно възникнали проблеми позволяват на личността активно да се включи в процеса на социализация като намали чувството за обреченост и негативизъм, характерни за хората в риск.

- Програмите за обществено въздействие са свързани с предоставянето на услуга и провеждане на интервенции в работата с правонарушители, които не са дискриминационни и зачитат правата, достойнството, културалните, религиозни и ценностни различия, като в същото време повишават ефективността при изпълнение на наложените пробационни мерки.

- Този подход за корекционно-възпитателна работа позволява прилагане и внедряване на добри практики и гъвкави подходи за намаляване на рисковите фактори, свързани с извършването на правонарушения за защита на обществото от рецидив и вреди и не на последно място позволява партньорство и взаимодействие с институциите и всички заинтересовани страни в процеса на работа с правонарушители за повишаване на общественото доверие, от което в голяма степен зависи тяхната успешна социална интерграция.

С въвеждането на програмите за обществено въздействие при извършителите на леки престъпления се преследва постигането на няколко основни цели: от една страна, повишаване качеството на дейността по изпълнение на пробационните мерки за коригиране нагласите, начина на мислене, ценностите и поведението на осъдените лица, а от друга идентифициране и затвърждаване на подходящи модели на поведение в процеса на формиране на умения за законосъобразен начин на живот, с цел намаляване на риска от извършване на повторно правонарушение.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Вълчев, Р.** Интерактивни методи и групова работа в гражданското образование. С., 2004.

2. **Петрова, К.** Помощ за самопомощ. В. Търново, 2009.

3. Затворно дело, 2009, № 1.

4. Методически указания за изпълнение на програми за правонарушители, разработени от ГД „Изпълнение на наказанията” – гр. София.